

II. Meşrutiyetin İlâmı Sonrası

Helenlerin Prens Sabahattin'e Gösterdikleri İlginin Yunan Basınındaki Yansımaları

Nilüfer ERDEM

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

E-mail: nilerdem@istanbul.edu.tr

ÖZ

ERDEM, Nilüfer, **II. Meşrutiyetin İlâmı Sonrası Helenlerin Prens Sabahattin'e Gösterdikleri İlginin Yunan Basınındaki Yansımaları**, CTAD, Yıl 11, Sayı 21 (Bahar 2015), s. 33-58.

Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı Jön Türk muhalefeti gelişmiştir. Ancak Jön Türklerin işlenmiş ve tutarlı bir doktrinleri olmamış, Kanuni Esasi'nin yürürlüğe konması ve Osmanlı Devleti'nin bütün halkları için adalet istenmesi düşüncesi etrafında birleşmişlerdir. Osmanlı'nın gayrimüslim unsurlarının görüşlerini göz önünde tutmak ve kendi istekleriyle memleket çıkarlarına bağlamak fikirlerini savunan Prens Sabahattin'e, Osmanlı'nın Hıristiyan unsurları ve özellikle de Rumlar özel ilgi göstermişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilâmı sonrasında Rumlar gerek Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşü sebebiyle gerçekleştirilen törenlerde hazır bulunarak, gerekse siyasi faaliyetlerini destekleyerek Prens Sabahattin'in yanında yer almışlar, İttihat ve Terakki karşısında başarılı ve güçlü olmasını arzulamışlardır. Prens Sabahattin de Patrikhane ve Rum cemaat yetkilileri ile görüşmüş ve yeni rejimde Patrikhane ayrıcalıklarına dokunulmayacağına dair beyanatlarda bulunmuştur. Prens Sabahattin'e Yunan basını, kamuoyu ve hükümetinin de ilgi gösterdiğini unutmamak gerekir. Helenlerin Prens'e bu desteğinin sebebi sadece savunduğu ilkeler midir, yoksa arkasında başka sebepler aranmalı mıdır? Makalemizde bu sorunun yanıtı verilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan Yunan basınında yer alan haberler Prens Sabahattin'e Helenlerin gösterdiği yakın ilgiyi ve Prens Sabahattin'in Patrikhane ve Rum çevreleriyle gerçekleştirdiği temasları açıkça gözler önüne sermektedirler.

Anabtar Kelimeler: Prens Sabahattin, Patrikhane, Rum Cemaati, Helen, Yunan Basını.

ABSTRACT

ERDEM, Nilüfer, **Reflections On The Interest Of The Helens Towards Prince Sabahattin In The Greek Press Following The Proclamation Of The Second Constitution**, CTAD, Year 11, Issue 21 (Spring 2015), p. 33-58.

The Young 'Turks' opposition developed against the despotic regime of Sultan Abdulhamid II. However, the Young Turks were deprived of a concrete and coherent doctrine that they just agreed on the implementation of the constitution and urged justice for all peoples of the Ottoman Empire. Ottoman Christians, especially the Greeks were especially show a special interest in Prince Sabahattin who defended the idea of taking the views of the non-Muslim subjects of the Ottomans into account as well as correlating their requests with the interests of the entire country. Following the proclamation of the II. Constitution in 1908, Greeks supported Prince Sabahattin by not only attending the welcoming ceremony regarding to his return to the Ottoman land but also supporting his political activities. Meanwhile, they wished him a powerful and a successful position against the influence of the Union and Progress party. Prince Sabahattin met the officials of the Patriarchate and the Greek community and made statements confiding that the new regime would not touch the privileges of the Patriarchate. It should be noted that the Greek government, press and public opinion showed interest to him. News from the Greek Press clearly shows the close attention towards Prince Sabahattin and his contacts with the Patriarchate as well as the Greek authorities. Thus, this article aims to analyse whether this Greek support towards him derived only from sympathy towards his opinions or there are any other reasons behind that sympathy.

Keywords: Prince Sabahattin, the Patriarchate, the Greek Community, Helen, Greek Press.

Giriř

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethettiği dönemde, İstanbul'da Papalık yanlıları ile karşıtları şeklindeki ayrışma net bir şekilde gözlemlenebilmekteydi. Hatta bu çekişme yüzünden İstanbul'da görev başında Patrik dahi bulunmamaktaydı. Bu durumda Fatih, boş bulunan Patriklik makamına Rumların¹ kendi adet ve kurallarına göre yeni bir Patrik seçmelerini emretmiştir.

¹ Çalışmamızda Ortodoks olan, Yunanca konuşan (Rumca dediğimiz dil çok hafif şive farklılığı ile Yunancanın ayındır) Osmanlı ve daha sonra Türk uyuklu olan azınlık mensuplarını "Rum" ifadesiyle andık. Yunanca konuşan, Ortodoks Yunanistan vatandaşlarını anmamız gerektiğinde "Yunan" kelimesini kullandık. Ancak Rumlar ve Yunanların iç içe geçtiği durumlarda "Helen" sözcüğünü tercih ettik.

Bunun üzerine Roma ile birleşilmesine karşı olanların lideri² Georgios Kurtesis, ³ II. Gennadios adıyla Patrik seçilmiştir. Sholarios (alim) lakaplı Patrik, bir teolog ve filozoftur.⁴ Fatih, Patrik olarak seçilen Gennadios'u yemeğe davet etmiş ve O'na ruhanî işlerde çeşitli haklar tanımıştır. "Millet Başı" olarak Fener Patriği'ne bütün dindaşlarının meseleleri üzerinde İslâm hukukunun zımmîlerle ilgili kuralları çerçevesinde önemli yetkiler tanımıştır. Fatih'in Gennadios'a verdiği ifade edilen fermanla, "Kimse Patrik'e tahakküm itmesun. Kim olursa olsun hiçbir kimse kendine ilişmesün, kendisi ve maiyetinde bulunan papazlar her dürlü umumî hizmetlerden müebbeden mu'af olsun, kiliseleri, cami'e tahvil edilmeyecektir. İzdivaç ve defin işleri sair âdât işleri Rum kilise ve âdetlerine göre eskisi gibi yapılacaktır" denilmektedir. Her ne kadar bu fermanın verilip verilmediği ya da bunun bir ferman mı veyahut berat mı olduğu hususunda tam bir netlik yoksa da Patrik, Fatih ile birlikte Millet Başı olarak "ruhanî (dinî)" yetkilerinin yanı sıra "cismanî (dünyevî)" yetkilere de sahip olmuştur.⁵ Osmanlı idaresi tarafından Ortodoks cemaatlerin en yüksek temsilcisi ve örgütlenmenin en yüksek düzenleyicisi kabul edilmiştir.⁶

"Rumlarda ulusal bilincin ne zaman oluştuğu" sorusuna yanıt vermeye çalışan Yunan akademisyenler, bunu 1071'deki Malazgirt Savaşı'na ya da 1081'de Helen bir hanedanın kurucusu olarak kabul edilen Aleksis Komninos'un (Türkçe kaynaklarda Aleksios Komnenos olarak geçmektedir)

² Seyfi Yıldırım & Adnan Sofuoğlu, *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 2010, s. 9-11.

³ Yunancanın Türk Alfabesi kullanılarak yazılışı konusunda Türkiye'de kurum ve kişilerin farklı uygulamalara gittikleri görülmüştür. Suat Sınanoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Millî Kütüphane uygulamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Biz, kullanılan transliterasyon uygulamalarından hiç birini benimsemedik. Çünkü bizim kanaatimize göre, bunların hiç birinde Yunanca okunuş tam olarak karşılanamamaktaydı. Bu esasen, Yunancada i, e ve o gibi seslerin birden fazla harfle karşılanmasından ve bunların farklı olarak belirtilmesi gerektiğinden kaynaklanan bir zorluktu. Tüm bunları düşünerek çalışmamızda Yunanca kelimelerin okunuşunu esas aldık ve kelimenin Yunanca olarak en yakın okunuş şeklini vermeye çalıştık.

⁴ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 38-39; Nilüfer Erdem, *Yunan Tarихçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 25.

⁵ Yıldırım & Sofuoğlu, *age.*, s. 11-15.

⁶ Anastasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Ed. Pınar Stathis, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1; Coşkun Üçok, "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 191; M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996, s. 166; Yavuz Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 201.

Bizans tahtına çıkışına kadar götürebilmektedirler.⁷ Ancak özellikle Yunan İhtilâli ve Yunan Devleti'nin kuruluşu sonrasında, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği reformların da yarattığı ortamda Rumların ulusal bilinç kazanması için çabalar artmıştır. Osmanlı bünyesindeki Ortodoks Rumların eğitimine büyük önem verilmiş, bu uğurda Yunan Devleti, Atina Üniversitesi, Anadolu'da kurulan Rum cemiyet ve okulları, Kilisenin de sağladığı destekle işbirliği halinde çalışmışlardır. Bu yöntemle sadece dinî olarak Türklerden ayrılan kitlenin öğretmen, papaz ve sağlık elemanlarının desteğiyle Helenleştirilmesi ve dolayısıyla Yunan Devleti'nin sembolik sınırlarının genişletilmesi hedeflenmiştir.⁸

Diğer taraftan 23 Aralık 1876'da Kanuni Esasi'nin ilan edilmesiyle başlayan I. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusânı büyük bir etnik renkliliğe sahip olmuştur. Hatta meclisin Osmanlı toplumunu meydana getiren unsurları kaynaştırıcı bir rolü olduğu söylenebilmektedir.⁹ Meclis-i Mebusân iki devre olarak faaliyette bulunmuş, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın aleyhte gelişmesi ve Rusların Yeşilköy yönünde ilerlemesi üzerine II. Abdülhamit tarafından tatile sokulmuştur.¹⁰

Meclis-i Mebusân'ın tatil edilmesiyle birlikte Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin idaresini tamamen eline almıştır. Bir süre sonra Padişah'ın istibdadına karşı bir muhalefet gelişmiş, diğer bir ifadeyle “Jön Türk” eylemi ortaya çıkmıştır.¹¹ Ahmet Bedevî Kuran'ın ifadesiyle, “Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış gidişatında görülen bu durum ve şartlar nedeniyledir ki, memleketin düşünce sahibi evlatları birer birer ortaya atılmak gerektiğini hissetmişlerdir”.¹² Abdülhamit'in istibdat döneminde gizli örgütlenmenin beşiği Askerî Tıbbiye olmuştur. İlk örgütlenme 1889'da “İttihad-ı Osmanî” adıyla gerçekleşmiş, 1895'te “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını almıştır. Esasen Jön Türklerin işlenmiş ve tutarlı bir doktrinleri olmamıştır.

⁷ Nikos G. Svoronos, *To Elliniko Ethnos [Yunan Milleti]*, 61 Ekdosi, [6. bs.], Ekdosis Polis [Polis Yayınları], Athina, 2005, s. 66-67.

⁸ Pashalis M. Kitromilidis, “Noeres Kinotites Ke Aparhes Tu Ethniku Zitimatou Sta Valkanya [Akıllı Cemaatler ve Balkanlardaki Ulusal Meselenin Başlangıcı]”, *Ethniki Taftotita Ke Ethnikismos Sti Neoteri Ellada [Çağdaş Yunanistan'da Ulusal Kimlik ve Ulusalcılık]*, Ekdosis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis [Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis Yayınları], Athina, 1997, s. 90-102.

⁹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 7. bs. , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 157.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, 2. bs. , Ankara, 1983, s. 240-241.

¹¹ Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 134-135.

¹² Ahmet Bedevî Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. bs. , Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 114.

Mutlakiyet ve baskı rejimine karşı çıkmak, Kanuni Esası'nın yürürlüğe konması ve Osmanlı Devleti'nin bütün halkları için adalet istemek düşüncesi etrafında birleşmişlerdir. Hürriyetin ve adaletin egemen olduğu bir rejimde Osmanlı Devleti'nden kopmak isteyenlerin sayısının azalacağını düşünmüşlerdir.¹³

Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı yurt dışında da örgütlenme ve basın faaliyetleri yürütülmüştür. 1899 yılı sonunda Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan'ın eşi, bir diğer ifadeyle Abdülhamit'in eniştesi¹⁴ olan Damat Mahmut Paşa da oğulları Sabahattin ve Lütfullah Beyleri yanına alarak yurt dışına çıkmıştır.¹⁵ Damat Mahmut Paşa oğulları ile birlikte Avrupa'ya ulaştığında, Jön Türk camiası tarafından içten bir şekilde karşılanmıştır.¹⁶

Bu makalenin amacı, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası Helenlerin Prens Sabahattin'e gösterdikleri ilginin Yunan basınındaki yansımalarını ve bu ilginin sebeplerini ortaya koymaktır. Bu ilginin sebebi sadece Prens Sabahattin'in savunduğu Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî prensipleri midir? Ya da Rumların Prens'i destekleme sebebi İttihat Terakki yönetiminde bir takım haklarına kısıtlamalar geleceğine ve eski rahat yaşamlarını sürdüremeyeceklerine ilişkin kaygılar mıdır? Yoksa bu desteğin arkasında yatan sebep, Rumlarda var olan ilerleyen süreçte Adem-i Merkeziyet'ten de öte Osmanlı'nın belli coğrafi bölgelerinde siyasi özerkliği elde edebileceklerine ilişkin düşler midir? Diğer taraftan Prens Sabahattin Helenlerin bu ilgilerine karşılık vermiş midir? Kendisini gayrimüslimlere yakın olmakla itham edenlerin iddialarında doğruluk payı olabilir mi? Makalemizde Yunan basınından hareketle, bu sorulara yanıt aranacaktır.

Bilineceği gibi 1879 İstanbul doğumlu olan Prens Sabahattin iyi bir eğitim almıştır. Paris'te bulunduğu sırada Science Sociale Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Le Play, Henri de Tourville ve Edmond Démolins'in görüşlerini benimsemiştir. Osmanlı'nın sosyal problemlerini analiz etme teşebbüsünde bulunmuş, Batı ile Doğu'yu mukayeseye çalışmış ve Osmanlı Devleti'nin yeniden kalkınıp güçlenmesi için bir takım projeler üreterek, kendince doğru

¹³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 19. bs. , İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 305; Tanör, *age.*, s. 168-172.

¹⁴ Bahriye Nazırı Damat Halil Paşa'nın oğlu olan Mahmut Celaleddin, babasını küçük yaşta kaybetmesine rağmen iyi bir tahsil görmüştür. Babı Âli'ye memur olarak girmiş ve çeşitli görevlerde bulunmuştur. Paris Konsolosluğu'nda da görev yapmış olan Mahmut Paşa, Abdülhamit'in büyük hemşiresi Seniha Sultan ile evlenerek Osmanlı Hanedanı'na damat olarak katılmıştır. Şerif Demir, "Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve Cenazesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, 2012, s. 177-178.

¹⁵ Sina Akşin, Damat Mahmut Paşa'nın yurt dışına çıkma sebebi olarak Konya-Bağdat hattının ön imtiyazlarının Almanlara verilmesini göstermektedir. Damat Mahmut Paşa'nın bir İngiliz grubu adına Padişah nezdinde girişimleri olmuştur. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. bs. , İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s. 77.

¹⁶ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 118-119.

olan tavsiye ve telkinlerde bulunmuştur. Özellikle sosyal hayatta “Teşebbüs-i Şahsî” ve devlet yönetiminde “Adem-i Merkeziyet” önerileriyle öne çıkmıştır.¹⁷

1902’de Birinci Jön Türk Kongresi toplanmış, kongre sonunda Ahmet Rıza ve arkadaşlarıyla Prens Sabahattin ve onu tutanlar arasında istibdadın yıkılması için yabancı müdahalesinin kabul edilip edilmemesi konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Prens Sabahattin müdahale isteyenlerle birlik olmuştur. Kuran’a göre Prens Sabahattin, Meşrutiyet ihtilâli çıktığında Osmanlı Devleti’nin karışacağını ve bu kargaşalıktan yararlanmak isteyen devletlerin çıkabileceğini, bunu önlemek için “hür ve demokratik” devletlerle önceden anlaşmaya varıldıktan sonra ihtilâl yapılması gerektiğini savunmuştur. Prens Sabahattin’e göre gerektiğinde bu devletler ihtilâlî koruyacaklardır. ¹⁸ Prens Sabahattin ve destekçilerinin oluşturduğu gruba, Ahmet Rıza’nın başını çektiği grup karşı çıkmış ve bu görüş ayrılıkları sebebiyle Jön Türk hareketi ikiye bölünmüştür.¹⁹ Ahmet Rıza kanadı “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” ismiyle faaliyetlerine devam ederken,²⁰ Prens Sabahattin “Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”ni kurmuştur. Cemiyette Prens Sabahattin başkanlığı, Fazlı Bey ise genel sekreterliği (kâtipliği) üstlenmişlerdir.²¹ Fazlı Bey, Prens Sabahattin’in sütkardeşi ve mesai arkadaşıdır.²²

Kuran’ın ifadesiyle Prens Sabahattin “Adem-i Merkeziyet” programıyla, Avrupalıların Türklere çok önem verdikleri Hıristiyan unsurların görüşlerini de göz önünde tutmak ve onları kendi istekleriyle memleket çıkarlarına bağlamak amacını gütmüştür.²³ Yine Kuran, Prens Sabahattin’in Meşrutiyet’in ilânıyla gayenin elde edileceği kanaatini taşımadığına, Meşrutiyet’le beraber idare şeklinin merkezîyetçilikten adem-i merkezîyete doğru değişmesi gereğini ileri sürdüğüne dikkat çekmekte ve “...İmparatorluğu, onu vücuda getiren unsurların müşterek arzu ve kararıyla teşekkül edecek bir ‘Milletler Camiası’ şekline sokarak, dağılmaktan kurtulmak denemesini teklif ediyordu” demektedir.²⁴ Prens Sabahattin, görüşleri sebebiyle Ahmet Rıza ve çevresinden, “Adem-i Merkeziyet merkez yok demektir. Merkez olmayınca da memleket yok

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki’ye Açık Mektuplar*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yarıncı Yayınları, 2013, Bütün Kitap.

¹⁸ Kuran, *İnkılâp Tarîhimiz ve Jön Türkler*, s. 191.

¹⁹ Sina Akşin, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, *Ankara Üniversitesi Sıyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 3, 1972, s. 542-543.

²⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

²¹ Akşin, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, s. 543.

²² Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 143.

²³ Kuran, *İnkılâp Tarîhimiz ve Jön Türkler*, s. 213.

²⁴ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 433.

oluyor” eleştirileri almıştır.²⁵ Osmanlı’nın Hıristiyan unsurlarına gösterdiği ilgi sebebiyle Bahaeddin Şakir ise Prens’i “Sabahattin Bey, anasırı Hıristiyan-i Osmaniye’yi o kadar dev aynasıyla görüyor ki, bu satırları okurken insan Tatavla’yı Paris, Kumkapı’yı Londra zannediyor” sözleriyle eleştirmiştir.²⁶ Buna karşılık savunduğu görüşler sebebiyle Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar tarafından sempati ile karşılanmıştır.²⁷

1905 sonrası Meşrutiyet ve özgürlük düşünceleri asker çevrelerini de sarmış ve bu çevrelerde de gizli örgütlenmeler ortaya çıkmıştır.²⁸ Diğer taraftan 29 Aralık 1907’de yine Paris’te toplanan İkinci Jön Türk Kongresi’nde İttihatçılarla Adem-i Merkeziyetçiler saf birliği yapmışlardır.²⁹ Kongrede Abdülhamit’in tahttan inmeye zorlanması, yönetim düzeninin değiştirilmesi ve parlamentolu bir rejimin kurulması gibi kararlar alınmıştır. Nitekim bu konudaki kitle hareketlerinin ve mücadelenin yükselmesi üzerine Abdülhamit, 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’i ilân etmek zorunda kalmıştır.³⁰

Patrikhane’nin II. Meşrutiyet’in İlânına Tepkisi

II. Meşrutiyet’in ilânı Osmanlı toplumunu meydana getiren unsurlar tarafından sevinçle karşılanmış,³¹ geçici bir süre için de olsa yakınlaşmalarına sebep olmuştur.³² Genel heyecan havasına rağmen Patrik III. Yuvahim (Yoakim) gelişmelere temkinli yaklaşmış, ancak Jön Türklerin vaatlerinden etkilenmiş olan Rum Ortodoksların tavırları karşısında anayasanın ilân edilmesinden dolayı hoşnutluğunu ifade etmek zorunda kalmıştır.³³

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 133; Melis Ergenekan, “Ahmet Rıza ve Meşveret Gazetesi”, *Yeditepe Üniversitesi Global Media Journal*, Cilt 1, Sayı 2, s. 117.

²⁶ Mardin, *age.*, s. 293.

²⁷ Bayram Bayraktar, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6-7, 1996-1997, s. 119.

²⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 103-122.

²⁹ Akşin, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, s. 548.

³⁰ Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1789-1908)”, *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, 7. bs. , Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 183; Tanör, *age.*, s. 173-174.

³¹ Ali İhsan Gencer & Sabahattin Özel, *Türk İnkılâp Tarihi*, 9. bs. , Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 29.

³² Konstantinos Ap. Vakalopoulos, *To Neoturkiko Kinima Ke O Ellinismos [Jöntürk Hareketi ve Helenizm] 1908-1912*, Ekdisis İrodotos [İrodotos Yayınları], Thessaloniki [Selanik], 2002, s. 13-14.

³³ Katerina Bura, “İ Vuleftikes Ekloges Stın Othomaniki Aftokratoria – İ Ellines Vuleftes [Osmanlı İmparatorluğundaki Milletvekili Seçimleri – Rum Milletvekilleri]”, *Deltio Kentru Mikrasiatikon Spudon [Anadolu Araştırmaları Merkezî Bülteni]*, Tomos [Cilt] 4, 1983, s. 71.

Dönemin Yunan basınından Patrik III. Yuvaşim'in II. Meşrutiyet'in ilânına karşı tavrı takip edilebildiği gibi, bu tutumu karşısında Rum cemaatten kendisine gelen tepkiler de görülebilmektedir. Embros Gazetesi'nde 2 Ağustos (20 Temmuz) 1908³⁴ tarihinde yer alan bir yazıda, içlerinde pek çok avukat ve doktorun bulunduğu iki binin üzerinde Rum'un Patrik'e yönelik olarak bir araya geldiği ve yürüyüşe geçtiği kaydedilmiştir. Topluluğun Fener'deki Patrikhane'ye ulaşması ve bahçeyi doldurması üzerine Patrik diğer Patrikhane görevlileriyle birlikte dışarı çıkmak zorunda kalmıştır. Rum akademisyenler adına Pululidis söz almış ve Patrik'ten Meşrutiyet'in ilânı için teşekkür etmesini ve Rumların Osmanlı idaresine katılmasını talep etmesini istemiştir. Pululidis'in söylemi sonrasında Patrik söylenenleri dikkatlice dinlediğini, bahçeyi dolduran Rumların niyetlerini de anladığını, rejimle ilgili gelişmenin çok yeni olduğunu ve Kilise İdare Kurulu'nu toplamaksızın tek başına karar veremeyeceğini ifade etmiştir. Patrik Osmanlı vatandaşlarını kutladığını sözlerine eklemeyi ihmal etmemiş ve sağduyu çağrısında bulunmuştur. Bunun üzerine kalabalık dağılmıştır.³⁵

2 Ağustos (20 Temmuz) 1908 tarihli Skrip Gazetesi de Patrik'e yönelik tepkileri ele almış, Rumlar arasındaki siyasî bölünmelerin Helenizm'in hayrına olmadığından söz etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilânının ortaya çıkardığı yeni durumun Rumların birleşmesini gerekli kıldığına, Patrik'in Helenlerin çıkarlarına gölge düşmesini istemediğine dikkat çekmiştir. Skrip'e göre Patrik, Meşrutiyet söylemi içinde yer alan "eşitlik" ilkesi çerçevesinde Patrikhane'yle Rumların sahip oldukları ayrıcalıkların zarar görmesinden korkmaktadır ve temkinli davranışı bazı Rum çevrelerince yanlış yorumlanmıştır.³⁶ Nitekim Skrip Gazetesi 3 Ağustos (21 Temmuz) 1908'de Yuvaşim'e yönelik tepkinin büyük ölçüde yatıştığına,³⁷ 4 Ağustos (21 Temmuz)'da ise Meşrutiyet'in ilânında Rumların, hatta Osmanlı topraklarında bulunan Yunan vatandaşlarının katkısı olduğuna değinmiştir.³⁸

³⁴ Yunanistan 13 Şubat 1923'e kadar eski, yani Julius takvimini takip etmiştir. Bu tarihten itibaren Gregorius takvimini kullanmıştır. Julius takvimi, Gregorius takviminin 13 gün gerisindedir. Türkiye de 1 Ocak 1926 itibarıyla Gregorius esasına dayalı miladi takvime geçmiştir. Bu takvim, Gregoryan takvim adını da taşımaktadır. Biz çalışmamızda, Julius Takvimine ait verileri parantez içinde vermekte yarar gördük. Yunanistan'daki takvim değişikliğiyle ilgili yararlanılan kaynak: Stilianos Ep.Gonatas, *Apomnimonemata [Anılar]*, Athina, 1958, s. 263-264.

³⁵ "Telefteya Ora [Son Saat]", *Embros*, 2 Ağustos (20 Temmuz) 1908, s. 3.

³⁶ "Meta Tas Dilosis Tu Patriyarhu [Patrik'in Beyanatu Sonrasında]", *Skrip*, 2 Ağustos (20 Temmuz) 1908, s. 1.

³⁷ "Diyaveveosis Tu Patriyarhu Pros To Ethnos [Patriğin Millete Verdiği Güvence]", *Skrip*, 3 Ağustos (21 Temmuz) 1908, s. 5.

³⁸ "To Sillalitiyion Kata Tu Patriyarhu [Patriğe Karşı Miting]", *Skrip*, 4 Ağustos (22 Temmuz) 1908, s. 4.

4 Ağustos (22 Temmuz) 1908 tarihli Skrip Gazetesi'nden, "Patrik krizi çıkma tehlikesi mi söz konusu? Patrik'in anayasanın ilânına heyecan duymadığı gerçek midir? Meşrutiyet'in ilânının Rumlara herhangi bir faydası yok mudur?" sorularına yanıt aramak üzere bir muhabirini Patrikhane'ye gönderdiği anlaşılmaktadır. Patrik Skrip muhabirini henüz dağılmış olan Sinod salonunda karşılamış ve üzgün olmayan sakin bir üslûpla şunları söylemiştir:

"Mitingler, tamamen kişisel sebeplerle gerçekleştirilmektedirler. Bir başkası gelsin diye tabii bırakılmalı mıyım? Patriklik ve Sinodluk rejimi, ulusun çıkarlarına uygun olanı yapmayı gerektirir. Ne istiyorlar? Çatışma çıkmasını mı? Patrikhaneyi kapatalım mı? ..."

Ben, heyecanlı siyasetin adamı değilim. Her zaman temkinli yaklaşmam gerekir. Durum [Meşrutiyet'in ilânı] karşısında temkinli olan Avrupa'yı örnek alalım. Ben, yeni rejimde de Kilisenin ve ulusumuzun ayrıcalıklarının olduğu gibi korunmasını kastediyorum. Gerçekleşmiş olan rejim değişikliğini kilisede bana duyuranlara söylediğim de budur. Tebrik için ziyaret ettiğim Sadrazama da bunları söyledim. Haklarının korunmasını düşünerek, temkinli bir şekilde O'nu kutladım".

Söyleşinin devamında Yuvahim, ancak Kilisenin ayrıcalıkları korunduğunda Meşrutiyet'in ilânının Rumlara yararlı olacağına, Osmanlı parlamentosunda çok sayıda Rum milletvekilinin yer almasının mümkün olmadığına işaret etmiş ve "Bugün Kilise kanalıyla Helenlere bağlı olan halklar, Kilisenin sahip olduğu ayrıcalıklara son verilecek olursa hak talebiyle ortaya çıkabilirler... Bu sebeple yeni rejime karşı temkinliyim. Bu sebeple daha ilk baştan ayrıcalıklarımızla ilgili görüşümü açıkça ifade ettim" demiştir. Skrip muhabirine göre Patrik görüşlerinde ısrarlı, siyasetinde sakin ve mantıklıdır.³⁹ İlerleyen günlerde Yunan basınında yer alan bir haberden, Patrik'e karşı tepkinin ileri boyutlara ulaşması ihtimali karşısında Yunanistan'ın İstanbul elçisinin müdahale etmek zorunda kaldığını öğrenebilmekteyiz.⁴⁰

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi 1907'deki İkinci Jön Türk Kongresi'nde İttihatçılarla Adem-i Merkeziyetçiler arasında anlaşma sağlanmıştı ve bu anlaşmayı Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı Devleti'nin içinde de sürdürebilmek için taraflar arasında görüşmeler yürütülmüştü. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Şubesi 22 Ağustos 1908'de bir bildiri ile bu birleşmeyi ilân etmiştir. Bildiride, "Şimdiye kadar Paris'te 'Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî' namı altında sarf-ı mesai eden cemiyetle, 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' arasında itilâf ve ittihat-ı tam hasıl olduğundan her iki cemiyetin 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' namı ve programı altında çalışacakları ilân

³⁹ "O Patriyahis Ke To Sintagma [Patrik ve Anayasa]", *Skrip*, 4 Ağustos (22 Temmuz) 1908, s. 4.

⁴⁰ "To Patriyahiko Zitima [Patrik Meselesi]", *Skrip*, 16 Ağustos (3 Ağustos) 1908, s. 5.

olunur” denilmektedir.⁴¹ Diğer taraftan İttihatçılar Hıristiyan milletlerle siyasal program konusunda görüşmeler yapıp anlaşmak yolunu denemişlerdir.⁴² Bu sebeple de Fazlı Bey aracılığıyla hem Rumların siyasî programını öğrenmek, hem de Rum Patrikhanesi’nin Meşrutiyet’in ilânına karşı takındığı temkinli tutumu gidermek istemişlerdir.⁴³

Fazlı Bey’in Patrikhane ziyaretleri 1908 yılı Ağustos ayının son günlerinde Yunan basınına da yansımıştır. İfade edildiğine göre Fazlı Bey Yuvahim’e, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “Yeni Türkiye”de Rumların konumu ile ilgili ayrıntıların belirlenmesi için Patrikhane ile toplantı gerçekleştirmeyi gerekli gördüğünü aktarmıştır. Yine Fazlı Bey, Rumların Fatih döneminden itibaren devam eden ayrıcalıklarına dokunulmayacağına güvencesini vermiştir.⁴⁴ Patrik Fazlı Bey’e verdiği cevapta, Rumların Meşrutiyet’in ilânını memnuniyetle karşıladıklarını, tüm yanlış anlaşmaların sona erdiğini, İttihat Terakki adına gerçekleştirilen bu ziyaretten duyduğu memnuniyeti ifade etmiş⁴⁵ ve İttihat Terakki ile diyalog gerçekleştirmek üzere Rum temsilcileri harekete geçireceğinin sözünü vermiştir. Haberde Fazlı Bey’in Patrikhane ziyaretinin Rum çevrelerde olumlu yankı bulduğu ve Patrikhane organlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne sunulacak Rumların programını görüşmek üzere bir araya geldikleri kaydedilmektedir.⁴⁶ Fazlı Bey’in Patrikhane ziyaretinin yarattığı olumlu havaya rağmen Yunan basını bu ziyaretin kişisel mi yoksa Cemiyet adına gerçekleştirilmiş bir ziyaret mi olduğunu sorgulamaktan geri durmamıştır. Yunan basınında bu ziyaretin Cemiyet’in direktifiyle mi gerçekleştirildiği konusunda Cemiyet’ten bilgi istendiği ve ziyaretin Cemiyet’in bilgisi dâhilinde olduğu cevabının alındığı kaydedilmektedir.⁴⁷ Bazı Yunan basın organları Fazlı Bey’in Patrikhane’ye ziyaretini, İttihatçıların Patrikhane ile uzlaşma arayışlarının ilk önemli adımı olarak yorumlamışlardır.⁴⁸

Yunan basını 1908 Eylül’ünün ilk günlerinde, İstanbul’a dönmekte olan Prens Sabahattin’i karşılamak üzere Atina’ya gelen Fazlı Bey’e yakın ilgi

⁴¹ Akşin, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, s. 548.

⁴² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 167.

⁴³ Kuran, *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 323.

⁴⁴ “Ta Pronomya Athikta [İmtiyazlara Dokunulmayacaktır]”, *Embros*, 30 Ağustos (17 Ağustos) 1908, s. 4.

⁴⁵ “Dilosis Pros Ton Patriyarhin [Patrik’e İfade Edilenler]”, *Embros*, 1 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 2.

⁴⁶ “İ Sizitisis Me To Komitaton Epi Tu Elliniku Programmatos [Komite İle Rum Programı Hakkında Görüşme]”, *Embros*, 31 Ağustos (18 Ağustos) 1908, s. 4.

⁴⁷ “E Dilosis Peri Ton Pronomiyon [İmtiyazlarla İlgili Beyanatlarda]”, *Embros*, 1 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 4.

⁴⁸ “İ Sinenoisıs Ton Neoturkon Meta Tu İkumeniku Patriyarhu [Ekümenik Patrik’le İttihatçıların Uzlaşması]”, *Embros*, 4 Eylül (22 Ağustos) 1908, s. 3.

göstermiş ve Yunan kamuoyuna Fazlı Bey'i "Rum Kilisesi'nin ayrıcalıklarına dokunulmayacağına güvencesini veren kişi" olarak tanıtmıştır. Fazlı Bey'in Avrupa'da sütkardeşi Prens Sabahattin ile birlikte uzun süre Osmanlı'nın özgürlüğü için çalıştığı, otuz yaşlarında son derece zarif, sempatik ve kibar olduğu, geniş ve özel eğitim aldığı vurgulanmıştır.⁴⁹

Diğer taraftan aynı günlerde Yunan basınında İstanbul Rum basınıının bir beyanatu yer almış ve Rumların Fatih döneminden itibaren sahip oldukları hak ve ayrıcalıkların Rumlarla "Osmanlıların" dostça ve barış içinde yaşamalarının ön koşulunu yarattığına işaret edilmiştir. Bunlara dokunmanın barış ve dostluğun reddi anlamına geleceğinin, nitekim Tanzimat ve Islahat dönemlerinde de bu ayrıcalıklara dokunulmadığının, yeni dönemde de dokunulmayacağına altı çizilmiştir. İstanbul Rum basınıının beyanatında da ifade edildiği gibi Rumların idare edenler ve edilenler, diğer bir deyişle Müslüman ve gayrimüslim ayrımının sona ermesini ve gerçek anayasal eşitlik istedikleri kaydedilmiştir.⁵⁰ Rumların bu taleplerine bazı Osmanlı yayın organlarından "Farklı unsurlar arasında eşitliği ilân etmiş olan bir millet, Osmanlı Devleti'ndeki her milletin özel ayrıcalıklara sahip olmasını kabul edemez" tepkileri gelmiştir ki, Yunan basın organlarında bu tepkiler de yer alabilmışlerdir.⁵¹ 3 Eylül (20 Ağustos) 1908 tarihli Skrip Gazetesinde ise Patrik'in Padişah'ın huzuruna çıktığı ve Padişah'ın Patrik'e Meşrutiyet rejiminin Osmanlı toplumunu teşkil eden unsurların özgürlüğünü sınırlamayı değil, saygı ve sevgiyi hedeflediğini ve Meşrutiyet rejimine güven duyulması gerektiğini ifade ettiği kaydedilmiştir.⁵²

II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Rumların Siyasî Örgütlenmesi

İstanbul Rumlarına ait gizli bir örgüt olarak 1908 yılında ve Suliotis liderliğinde kurulmuş olan "İstanbul Örgütü (Organosis Konstantinupoleos)"⁵³

⁴⁹ "Afıksis Tu Pringipos Sabaheddin Ke Tu Adelfu Tu Fazlı Bey [Prens Sabahattin ve Kardeşi Fazlı Bey'in Geliş], *Embrs*, 2 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 1.

⁵⁰ "İ Dilosis Tu Elliniku Tipu En Turkia [Türkiye'deki Rum Basınıının Beyanlatları], *Embrs*, 28 Ağustos (15 Ağustos) 1908, s. 3.

⁵¹ "Ta Pronomya Tis Eklisiyas Menun Athikta [Kilisenin Ayrıcalıklarına Dokunulmayacaktır], *Skrip*, 2 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 3.

⁵² "Logi Tu Sultanu Pros Ton Patriyarhin [Sultan'ın Patrik'e Sözleri], *Skrip*, 3 Eylül (20 Ağustos) 1908, s. 5.

⁵³ İstanbul Örgütü'nü kurmuş ve liderliğini yapmış olan Suliotis (ki 1906'da Selanik ajanlığını üstlendiğinde Nikolayidis sahte ismini kullanmıştır), Yunanistan'ın Makedonya'yı elde etmesi için mücadele etmiş bir Yunan subaydır. 1878 doğumlu olan Suliotis önce Hukuk Fakültesi'nde, ardından Sholi Ton Evelpidon(Askeri Akademi)'de eğitim almıştır. Anılarını yaşadıklarından otuz yıl sonra yazmıştır. Suliotis'in eşi tarafından saklanmış olan anılar, Thanos Veremis ve Katerina Bura tarafından "Organosis Konstantinupoleos (İstanbul Örgütü)" adıyla kitap olarak derlenmiş ve kitaba o yıllarda kaleme alınmış olan raporlar da eklenmiştir. 1945 yılında vefat etmiş

Meşrutiyet'in ilânını fırsat olarak değerlendirerek harekete geçmiştir. Bu örgütün Meşrutiyet'in ilânına kadar hedefi Bulgarlarla mücadele olmuştur. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte örgütün hedefi başka bir yöne doğru kaymıştır. Örgüt öncelikle Rumların İttihat Terakkiciler ile anlaşması, uzlaşmanın sağlanmaması halinde İttihat Terakkicilere karşı anayasa hudutları çerçevesinde diğer uluslarla ve hatta İttihat Terakkicilere düşmanca tavır takınacak olan Müslümanlarla da işbirliği yapılması gerektiği görüşünde olmuştur. İstanbul Örgütü yeni rejime daha iyi uyum sağlayabilmek amacıyla durum için en uygun kişileri, örneğin yazarları, derneklere üye olanları, kilise yetkililerini üye yapmış ve izlediği siyasetin açık bir temsilcisi olarak “İstanbul Helen Siyasî Cemiyetini (Ellinikon Politikon Sindesmon Konstantinupoleos)” kurmuştur. Siyasî cemiyetin ilk ve en aktif üyeleri, aynı zamanda İstanbul Örgütü mensuplarıdır.

İstanbul Örgütü daha Meşrutiyet'in ilânı şenlikleri sürerken, birim başkanlarına “soydaşların” yeni rejime göre tutumlarını belirlemesi talimatını göndermiştir. Bu talimatta, gerçekleşen rejim değişikliğinin Patrikhane'nin sahip olduğu ayrıcalıkları zayıflatmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanında Osmanlı vatandaşları olarak Türklerle eşit hak ve sorumluluklar talep edeceklerdi. Rumların mücadelesi seçimlerle başlayacaktı. Oy hakkına sahip olan Rumlar seçim listelerine kaydolmalı, daha sonra da oy kullanmalıydılar. İstanbul Örgütü Seçim Yasası'nın Yunancaya çevrilmesini sağlayacak ve Rum gazeteleri gerekli ayrıntıları yayınlayacaklardı. Zamanı geldiğinde Siyasî Cemiyet, İstanbul Rum milletvekili adaylarını belirleyecekti. Rumlar adı geçen cemiyetten seçimle ilgili herhangi bir bilgiyi isteyebileceklerdi.⁵⁴

Ağustos ayı itibariyle Yunan basın organlarında, Osmanlı Meclis-i Mebusânı için gerçekleştirilecek seçimlere Rumların ilgi göstermesi gerektiğine dair yazılar yer almıştır. Bu haberlerde daha öncesinde Rum cemaatte bölünmüşlüğü hâkim olduğu, ancak yeni koşulların sistemli bir mücadeleyi gerektirdiği vurgulanmıştır. Yunan basınının iddialarına göre diğer gayrimüslim unsurlardan olan Ermeniler ve Yahudiler, Meşrutiyet'in ilân edildiği günden itibaren İttihat Terakkiciler ile diyaloga geçmişlerdi. Bu şartlar altında Rumların başarı elde etmesinin önü kapanmış ve İstanbul'dan Meclis-i Mebusân'a bir milletvekili

olan Suliotis, Beyoğlu'ndaki Cité Syrie apartmanındaki bir daireyi merkez olarak kullanan İstanbul Örgütü'nün tarihte yaşatılması gerektiğini, bu yapılmadığı takdirde doğunun ve Helenizm'in Meşrutiyet dönemini anlamak isteyenler için önemli bir boşluk olacağını ifade etmiştir. Bkz. Athanasios Suliotis Nikolayidis, *Organosis Konstantinupoleos [İstanbul Örgütü]*, Ekdosis Dodoni [Dodoni Yayınları], Athina, 1984, s. 16-17; 28; 42;64; 130-131.

⁵⁴ Thanos Veremis, “Apo To Ethniko Kratos Sto Ethnos Dihos Kratos – To Pirama Tis Organosis Konstantinupoleos [Milli Devletten Devletsiz Millete – İstanbul Örgütü Deneyimi]”, *Ethniki Taftotita Ke Ethnikismos Sti Neoteri Ellada [Çağdaş Yunanistan'da Ulusal Kimlik ve Ulusalçılık]*, Ekdosis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis [Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis Yayınları], Athina, 1997, s. 47; Suliotis-Nikolayidis, *age.*, s. 63-64; 72-74.

dahi gönderememeleri olasılığı doğmuştur. Yunan basını İstanbul'dan on beş milletvekili seçileceğine, bunların beşinin gayrimüslim olacağına ve Rumların en az üç milletvekili ile temsil edilmeleri gerektiğine dikkat çekmiştir. 18 Ağustos (5 Ağustos) 1908 tarihli Skrip Gazetesi'nde "Siyasî Cemiyet'in kurulduğu bir gerçektir. Ancak daha çok işin teorisiyle ilgilenmektedir. Rumların ataletsizliğinin sebebi, İstanbul Rumlarının Patrik Yuvahim'i destekleyenler ve desteklemeyenler olarak ikiye bölünmesidir... Oysa Rumlar seçimlerde partisel aidiyetlerinden bağımsız olarak, birlikte hareket etmek zorundadırlar. Meclis-i Mebusân'da Yuvahim taraftarları ya da karşıtları değil, Türkiye'deki Rumlar temsil edileceklerdir" denilmiştir.⁵⁵

Diğer taraftan Yunan basın organlarında Meclis-i Mebusân seçimlerine yönelik olarak İzmir ve Yanya Rumlarının da siyasî bir örgütlenmeye gittikleri bilgisi yer almıştır. İzmir'deki örgütlenme Rum gazetelerinin liderliğinde gerçekleşmiş ve kurulan cemiyet "Panhelenik Siyaset Merkezi (Panelliniyon Politikon Kentron)" ismini almıştır. Yanya'daki Rum siyasî cemiyetinin ise "herhangi bir ulusal macera için değil", bölge Rumlarının Osmanlı Devleti'nin yeni rejimine hizmet edeceğini dile getirmek için kurulduğu ifade edilmektedir. Yanya'daki örgütlenmeye genç bilim adamlarının liderlik ettikleri ve bölge Rumlarının onların etrafında kenetlendikleri kaydedilmektedir.⁵⁶

Yunan Basınının Prens Sabahattin'in Dönüşüne Gösterdiği İlgi

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında Adem-i Merkeziyetçiler Osmanlı Devleti'ne gelerek siyaset yapmaya başlamışlardır.⁵⁷ Prens Sabahattin de 1903'ten beri Paris'teki Pere La Chaise Kabristanlığı'nda⁵⁸ bulunan babasının naşını taşıyan tabutla birlikte "Senegal" buharlı gemisiyle Marsilya'dan İstanbul'a hareket etmiştir.⁵⁹ Prens Sabahattin İstanbul'dan önce Atina'da bir durak gerçekleştirmiş ve bu esnada Yunan kamuoyu ve basın organlarının yoğun ilgisi ile karşılaşmıştır. Yunan basın organlarında Damat Mahmut Paşa'dan "içten bir

⁵⁵ "E Vuleftike Ekloge İs Tin Turkian [Türkiye'deki Milletvekili Seçimleri]", *Skrip*, 18 Ağustos (5 Ağustos) 1908, s. 4.

⁵⁶ "O Ellinismos Kinite [Helenizm Hareket Halindedir]", *Skrip*, 30 Ağustos (17 Ağustos) 1908, s. 5.

⁵⁷ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 164.

⁵⁸ Damat Mahmut Paşa Brüksel'de 17 Ocak 1903'te vefat etmiş ve naaşının nakli meselesi uzun bir süre Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'ni meşgul etmişti. İstanbul'dan Paris Sefareti'ne cenazenin acilen İstanbul'a getirilmesi için gerekli hazırlıkların yapılması için talimat verilmiş, fakat Paşa'nın çocukları ikna edilemediğinden naaşın İstanbul'a nakli gerçekleştirilememiştir. Paris'e getirilen Mahmut Paşa'nın cenazesi polisin bütün engellemelerine rağmen 30 Ocak'ta Paris'te Pere La Chaise Kabristanlığı'ndaki Türk mezarlığına defnedilmiştir. Demir, *agm.*, s. 181-182.

⁵⁹ Kuran, *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 323.

Helen dostu” ve liberal olarak söz edilmiş,⁶⁰ ayrıca Damat Mahmut Paşa'nın bir dönem Korfu'da ikamet etmek istediği,⁶¹ ancak o dönemde Yunan Hükümeti'nin Osmanlı Devleti ile sorun yaşamak istemediği için bu ikamete onay verilemediği hatırlatılmıştır. Yunan basınında Korfu'dan ayrılması istenen Damat Mahmut Paşa'nın, “Benim Yunan Hükümeti tarafından sınır dışı edilmeme sebep olan Osmanlı Devleti'ne kızmıyorum. Çünkü çok kısa zamanda mücadele meyve verecek ve Osmanlı Devleti ile Yunanistan eserime şükredeceklerdir” dediğine işaret edilmektedir.⁶²

Resim 1: Embros Gazetesi'nde yer alan, Prens Sabahattin'in İstanbul öncesi Atina ziyaretine ilişkin haber

Prens Sabahattin'i Pire Limanı'nda Fazlı Bey haricinde pek çok Jön Türk, Atina ve Avrupa gazetelerinden temsilciler, Osmanlı Devleti'nin Pire konsolosu, Atina'daki Trakyalılar Cemiyeti yönetim kurulu üyeleri ve meraklı bir kalabalık beklemiştir. Prens'in huzuruna ilk çıkanlar Fazlı Bey ile Embros muhabiri olmuştur. Prens Sabahattin Embros muhabirinin “Muhafazakârların tepkisine maruz kalmaktan korkmuyor musunuz?” sorusuna, “Tabii! Gafil avlanmamak için faaliyetlerini son derece dikkatlice izliyoruz. Mantıklı düşünerek bunları önlemeye ve ani bir tepkiye maruz kalmamaya çalışıyoruz” yanıtını vermiştir. Ardından Prens Sabahattin için resmi bir kabul töreni gerçekleştirilmiştir.⁶³

⁶⁰ “Afiksiz Tu Prigkipos Sabaheddin Ke Tu Adelfu Tu Fazlı Bey [Prens Sabahattin ve Kardeşi Fazlı Bey'in Gelişi]”, *Embros*, 2 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 1-2.

⁶¹ Bkz. Kuran, *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 186-187.

⁶² “Afiksiz Tu Pıgkipos Sabaheddin [Prens Sabahattin'in Gelişi]”, *Şekir*, 1 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 4.

⁶³ “E Prosfonisis [Selamlamalar]”, *Embros*, 2 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 2.

Prens Sabahattin'e hitaben ilk konuşmayı Trakyalılar Cemiyeti Başkanı Spiridis yapmıştır. İkinci konuşmayı ise Türk Dili Profesörü İyoannidis, "Siz majesteleri Doğu'nun ilk durağında vatanınızın tatlı dilini iştiniz" diyerek Türkçe olarak gerçekleştirmiştir. Bunun akabinde kalabalıktan "Yaşasın Türkiye! Yaşasın Özgürlük! Yaşasın Prens!" nidaları yükselmiştir. Atina basını adına Ziyogas Prens Sabahattin'i "Dost komşu ulusun Rönesansı'nın emekçisi" olarak selamlamıştır. İfade edildiğine göre Prens Sabahattin'in gerçekleştirilen söylemlere yanıtı, "Özgürlüğün klasik topraklarında gerçekten çok duygulandım ve eserimizin değerli işbirlikçisi olan Yunan basınına teşekkür ediyorum" olmuştur. Devamında gazeteci Perdikidis "Damat Mahmut Paşa, tüm bir halkın siyasi özgürlüğünün emekçisi oldun... Velihtın olan oğlun majestelerinin huzurunda ... sana olan hayranlığım ve minnetimle bu çiçekleri sunuyorum" diyerek tabut üzerine kırmızı beyaz çiçeklerle dolu bir sepet bırakmıştır.

Resim 2: Skrip Gazetesinde yer alan, Prens Sabahattin'in İstanbul öncesi Atina ziyaretine ilişkin haber

Prens Sabahattin o akşam Atina'daki Osmanlı Elçiliği'ni ziyaret etmiştir. Prens'in Atina'ya ziyareti, elektrikli tramvaya bindiği andan itibaren Yunan basın ordusu tarafından dikkatlice izlenmiştir. Elçilikte kabul ettiği bir Yunan basın mensubuna verdiği mülâkatta, "Yunanistan'ı çok seviyorum. Siz de benim Yunanistan'ı sevdiğim gibi Osmanlı Devleti'ni sevin" vurgusunu yaptığı ifade edilmektedir. Bu ziyaretin ardından Prens Sabahattin İstanbul'a gitmek üzere Pire'den ayrılmıştır.⁶⁴

Yunan basını Prens Sabahattin'in İstanbul'dan önce gerçekleştirdiği İzmir ziyaretini de sütunlarına taşımıştır. Prens'i İzmir'de bir takım Adem-i

⁶⁴ "İ İpodohi Tu Sabaheddin [Sabahattin'in Karşılansısı]", *Embras*, 2 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 2.

Merkeziyetçiler⁶⁵ ile birlikte Rum ve Ermeni cemaatlerinin mensuplarının karşıladığına işaret edilmektedir. Öyle ki Rum Gazeteciler Birliği ile Panhelenik Ulusal Birliği, Damat Mahmut Paşa'nın naaşı üzerine kırmızı beyaz şeridi olan bir çelenk bırakmıştır. Prens Sabahattin'e hitap edenlerden İzmirli ünlü avukat Mihail G. Argiropulos, Osmanlı Devleti halkları için gelişme ve refah dönemini başlatan, yeni ve liberal düşüncelerin temsilcisini selamladığını söylemiştir. Argiropulos bu sebeple Rum halkının Prens ile çalışmak istediğinin altını çizmiştir.⁶⁶

Yunan basını Prens Sabahattin'e İstanbul'da düzenlenecek karşılama törenine yer verdiğinde Rumların kendisini "ilâhlaştırmaya" hazırladıklarını ve bu amaçla çeşitli Rum derneklerinin yönetim kurullarını acil olarak topladıklarını,⁶⁷ diğer taraftan Ermeni cemaatinin Prens Sabahattin'i denizde karşılamak üzere buharlı gemiler hazırladığını yazmıştır. Bu haberlerde ayrıca bir Osmanlı muhribinin Çanakale Boğazı'nda gelenleri karşılayacağı ve Damat Mahmut Paşa'nın İstanbul'da son derece debdebeli bir şekilde toprağa verileceği kaydedilmiştir.⁶⁸

Skrip Gazetesi'nde Prens Sabahattin'in 2 Eylül 1908'de saat 19:00 sularında İstanbul'a ulaştığı ve gerçekten de düzenlenen karşılama töreninin son derece muazzam geçtiği ifade edilmiştir. Öyle ki Rumlar on dört buharlı gemiyi tamamen doldurmuşlardır. Prens Sabahattin görüldüğünde tüm buharlı gemiler aydınlatılmışlardır. Her yerde "Yaşla!" nidaları yankılanmıştır. Aynı nidalar, Prens Sabahattin karaya çıktığında da devam etmiştir. Prens Sabahattin'in kendisini karşılamaya gelen Rum heyetine, Patrikhane ayrıcalıklarını koruyacağına dair söz verdiğine dikkat çekilmektedir.⁶⁹

Skrip Gazetesi ilerleyen günlerde Prens Sabahattin'in İstanbul'a gelişinin ayrıntılarını sütunlarına taşımış ve Prens'in İstanbul'da son derece sıcak ve debdebeli karşılanmasında Rum cemaatin rolünün büyük olduğunu altını çizmiştir. Öyle ki Rumları taşıyan buharlı gemiler Prens'i Yeşilköy açıklarında karşılamışlardır. Yeşilköy'e önce Prens Lütfullah'ı taşıyan "İzzettin" gemisi

⁶⁵ Kuran, Prens Sabahattin'in İzmir'de karşılanmasıyla ilgili olarak, "Vapur İzmir'e ulaştığı zaman gerek Kadıhanlı Hoca Emin Efendi'nin, gerekse "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyetçi" Milaslı Murat Bey'in teşvikiyle İzmirlilerin kendisine karşı fevkalade tezahüratlarda bulduklarını kaydetmektedir. Bkz. Kuran, *İnkılâp Tarîhimiz ve Jön Türkler*, s. 323-324.

⁶⁶ "İ İpodohi Tu Sabaheddin En Smirni [Prens Sabahattin'in İzmir'de Karşılması]", *Skrip*, 5 Eylül (22 Ağustos) 1908, s. 4.

⁶⁷ "E Dilosis Peri Ton Pronomiyon [İmtiyazlarla İlgili Beyanatlar]", *Embros*, 1 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 4.

⁶⁸ "Afıksis Tu Prigkipos Sabaheddin [Prens Sabahattin'in Gelişi]", *Skrip*, 1 Eylül (19 Ağustos) 1908, s. 4.

⁶⁹ "Apotheotiki İpodohi Tu Sabaheddin İs Konstantinupolin [Prens Sabahattin'in İstanbul'da İlâhîleşmesine Karşılması]", *Skrip*, 3 Eylül (21 Ağustos) 1908, s. 5.

ulaşmıştır. Damat Mahmut Paşa'nın naaşı ise "Prens Maria" gemisi ile taşınmıştır. Saat 17:30 civarında Prens Lütfullah da "Prens Maria"ya geçmiştir. Prens Sabahattin gemide Meşrutiyet ve vatan lehine bir konuşma yapmıştır. Prens'e hitap edenler arasında Celalettin Arif Bey ile Kosmidis isimleri dikkat çekmektedir. Prensler saat 19:00 sularında Sarayburnu'na yanaşmışlardır. Prens Sabahattin arabaya binerek Beyoğlu'na hareket etmiştir.⁷⁰

Embros Gazetesi 3 Eylül (21 Ağustos) 1908 sayısının birinci sayfasında Prens Sabahattin'in İstanbul'a gelişi ile ilgili olarak, "Prens Sabahattin'in İstanbul'da İlahlaştırılması" manşetini kullanmıştır. Bu manşetin altında Prens'i karşılayan Rum buharlı gemilerinin Osmanlı ve Yunan bayrakları ile süslü oldukları ve bu gemilerde bir takım İttihatçı marşlar yanında Yunan milli marşının da çalındığı bilgisi yer almıştır. Kendisini karşılayanlar arasında Padişahın ve Osmanlı Hükümeti'nin temsilcileri,⁷¹ İttihat Terakkiciler ile imparatorluğun çeşitli cemaatlerinin temsilcileri yer almıştır. İfade edildiğine göre Prens Sabahattin, Türklerle Rumların işbirliğinin zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Parantez açarak şunu da ifade edelim ki İstanbul Örgütü lideri Suliotis, Prens Sabahattin'in Fransa'dan dönüşünü ve kendisine gerek Atina'da, gerekse İstanbul'da düzenlenen karşılama törenlerini teatral bir olay olarak yorumlamıştır.⁷² Aynı günlerde Yunan basın organlarında Damat Mahmut Paşa'nın toprağa verilmesi esnasında matem belirtisi olarak Rum dükkânlarının kapatılacağı da dile getirilmiştir.⁷³

Bilineceği gibi İstanbul'a gelişlerinin ertesi günü kalabalık bir kitlenin refakati ile Damat Mahmut Paşa'nın naaşı Eyüp'teki aile mezarlığına götürülerek toprağa verilmiştir. Cenaze töreninde resmî ve gayri resmî birçok itibarlı kişi, bu arada Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ile Hahambaşı bizzat bulunmuşlardır. Patrikhanelerden de birer heyet bu dinî törene katılmışlardır. Babasının cenazesine karşı gösterilen bu ilgi sebebiyle Prens Sabahattin, Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'ye teşekkür ettiğİ gibi, diğİer dinî kurumların temsilcilerini ve bu arada Patrikhane'yi de ziyaret etmiştir.⁷⁴

⁷⁰ "İ İpodohi Tu Prigkipos Sabaheddin İs Tin Kostantinupolin [Prens Sabahattin'in İstanbul'da Karşılınması]", *Şerip*, 7 Eylül (24 Ağustos) 1908, s. 3.

⁷¹ Kuran, Abdülhamit'in Prens Sabahattin'i karşılamak üzere şehzadeler gönderdiğini ve yaverleri aracılığıyla da Prens Sabahattin'in hal ve hatırını sorduğunu kaydetmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Erkânıharp Kaymakamı Rasih Bey'in başkanlığında karşılamada bulunmuştur. Basın adına İkdam Gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey ile Servetü Fünun mecmuası sahibi Ahmet İhsan Beyler karşılamaya katılmışlardır. Bkz. Kuran, *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 325.

⁷² Suliotis-Nikolayidis, *age.*, s. 94.

⁷³ "Apotheosis Tu Sabaheddin En Konstantinupoli [Prens Sabahattin'in İstanbul'da İlahlaştırılması]", *Embros*, 3 Eylül (21 Ağustos) 1908, s. 1.

⁷⁴ Kuran, *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 325; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 165.

Prens Sabahattin'in Patrikhane Çevreleri İle Diyalogu

5 Eylül (23 Ağustos) 1908 tarihli Yunan basın organlarında, bir önceki gün Patrikhane'yi temsil eden bir heyetin Prens Sabahattin'i ziyaret ettiği bilgisi yer almıştır. İfade edildiğine göre Prens Sabahattin'in "isteği üzerine" Fener Patrikhanesi'nin sahip olduğu ayrıcalıklar ve Rumların talepleri üzerine konuşulmuştur.⁷⁵ Bu kabul esnasında Prens Sabahattin'in Helen ulusunu övdüğü ve her zaman özgürlük için çalıştığını belirttiği kaydedilmektedir.⁷⁶

6 Eylül (24 Ağustos) 1908 tarihli Embros nüshası Prens Sabahattin'i ziyaret eden heyette Rum avukatlardan Kosmidis ile Pululidis'in yer aldıklarını ve Prens'in bir takım tereddütler ile ilgili olarak "Kim sizin diliniz ve ayrıcalıklarınıza yöneliyor? Biz adem-i merkeziyet taraftarıyız. Sizin dilinize ve Patrikhane ayrıcalıklarına saygılı olacağız. Lütfen soydaşlarınıza bu görüşlerimi ve inancımı açıklayınız" dediği duyurulmuştur. Öyle ki Pululidis'in buna yanıtı, "Memnuniyetle. Ben de size onların [Rum cemaatinin] en içten teşekkür ve minnetlerini sunuyorum. Helen halkı atalarının gelenek ve göreneklerini sevip saymakta ve dinsel ayrıcalıkları konusunda hiçbir şekilde ödün vermek istememektedir. Bu koşul ile ortak vatanımız olan Osmanlı Devleti en içten savunucularını bulacaktır" olmuştur. Prens Sabahattin Pululidis'in görüşlerine katıldığını, ayrıca Rum cemaatin liberalliğinden şüphe duymadığını beyan etmiştir. Görüşmenin devamında söz almış olan Kosmidis, Osmanlı siyasî birliğine katılmış olan Rumların, rejimden doğan tüm siyasî haklarına sahip olarak ulusal benliklerini korumak istediklerinin altını çizmiştir. Kosmidis yaklaşımının egoistçe olmadığını, tam tersine Osmanlı toplumunu oluşturan unsurların siyasî birliğinin yerleşmesi adına vatansever bir söylem olduğunu vurgulamıştır. Heyetin yanından ayrılması anında Prens Sabahattin, hislerindeki samimiyetin kanıtı olarak en kısa zamanda Patrik'i ve Patrikhane'yi ziyaret edeceğini, ayrıca Rumların siyasî programını da görmek istediğini ifade etmiştir.⁷⁷

Eylül'ün ilk haftasında Yunan basınında Prens Sabahattin'in siyasî programı hakkında yazılar yer almış ve Rumların O'nun programını bilmek zorunda oldukları vurgulanmıştır. Bunların birinde Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyeti savunduğu, otonomiler ve Osmanlı Devleti'ni teşkil eden halkların gelişmesiyle devleti güçlendirmeyi hedeflediği kaydedilmiştir. Prens Sabahattin'in ayanın en azından yarısının halk tarafından seçilmesini istediğine,

⁷⁵ "Epitropi Tu Patriyarhiyu Para Tu Sabaheddin [Patrikhane Heyeti Sabahattin'in Huzurunda]", *Embros*, 5 Eylül (23 Ağustos) 1908, s. 4.

⁷⁶ "Sabaheddin Ke Sultanos [Sabahattin ve Sultan]", *Scrip*, 5 Eylül (23 Ağustos) 1908, s. 5.

⁷⁷ "Sovari Sinentenksi Me Ton Prigkipa Sabaheddin [Prens Sabahattin İle Ciddi Röportaj]", *Embros*, 6 Eylül (24 Ağustos) 1908, s. 3; "Elliniki Epitropi Para To Sabaheddin [Sabahattin'in Huzurunda Rum Heyeti]", *Embros*, 8 Eylül (26 Ağustos) 1908, s. 4.

anayasanın 113. Maddesinin değiştirilmesini talep edeceğine, basın özgürlüğü konusunu dile getireceğine işaret edilmiştir. Askerlik hizmeti ile ilgili olarak Prens Sabahattin'in, her unsur için ayrı taburlar oluşturulması görüşünde olduğu belirtilmiştir.⁷⁸ Prens Sabahattin'in özel girişimin desteklenmesi gerektiği görüşünde olduğuna, Osmanlı halkları ile samimî ve sürekli işbirliğine inandığına temas edilmiştir. Skrip Gazetesi'nin Prens Sabahattin'in programı ile ilgili olarak "köktenci [radikal]" nitelimesinde bulunduğu dikkat çekmektedir.⁷⁹

9 Eylül (27 Ağustos) 1908 tarihine ait Embros ve Skrip Gazeteleri, önceki gün Prens Sabahattin'in Patrikhane'yi ziyaret ettiğini duyurmuşlardır. Bu ziyarete Fazlı Bey de katılmıştır. İfade edildiğine göre Prens Patrikhane'ye girişi esnasında Osmanlı Müslümanları ve Rumlarının tezahüratları ile karşılaşmıştır. Prens'i Patrik ve Sinod mensupları kapıda karşılamışlardır.⁸⁰ Patrik Prens'e hitaben Fatih'in de Rumların ayrıcalıklarını onaylaması gerektiğini fark ettiğini söylemiş ve Prens'in etkinliklerinden duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Patrik sözlerini, "Babanızın huzur içinde uyumasını diliyorum" diye sürdürmüştür. Prens Sabahattin ise Patrik'i sadece Ortodoksların dinî lideri olarak değil, aynı zamanda Helenlerin ulusal lideri olarak gördüğünü belirtmiş, kendisi ve arkadaşlarının Patrikhane'nin ayrıcalıklarının sadece korunmasına değil, aynı zamanda güçlendirilmesine çalışacaklarına dair söz vermiştir. Patriğin buna yanıtının, "[Rum cemaati] bir takım taleplerde bulunuyorsa, bu hakka sahip olduğundandır. Siz majestelerinin sözleri her ne kadar şahsî iseler de, bizim için değerlidirler. Rumlar tabii ki ülkelerinin yeniden restore edilmesi işine katkı sunacaklardır. Yeter ki diğer unsurlar da onun hakkına saygı duysunlar" olmuştur.⁸¹

Ne var ki Yunan basınında Prens Sabahattin'in bu ziyareti esnasında, Patrikhane'de bulunması gereken Rum cemaatine mensup bazı şahsiyetlerin hazır bulunmadığına temas edilmektedir. Kaldı ki Prens ile Patrik arasında Yunanca/Türkçe ve Türkçe/Yunanca çevirmenliğini üstlenen Rum avukatın yetersiz olduğu, Prens Sabahattin'in avukatın bu yetersizliğini fark ederek sözlerinin daha sadık bir şekilde çevrilmesini istediği vurgulanmaktadır. Ayrıca Prens ziyarette konuşulanlar basına verilecek olursa, taslak metinleri görmek istediğini beyan etmiştir. Yunan basın organları Patrikhane ziyareti sebebiyle

⁷⁸ "To Programma Ton Neoturkon [Jön Türklerin Programı]", *Embros*, 6 Eylül (24 Ağustos) 1908, s. 4.

⁷⁹ "Olokliron To Rizospastikon Programma Tu Sabaheddin [Sabahattin'in Köktenci Programı]", *Skrip*, 6 Eylül (24 Ağustos) 1908, s. 4.

⁸⁰ "O Prigkipos Sabaheddin Para To Patriyarhi [Prens Sabahattin Patriğin Huzurunda]", *Embros*, 9 Eylül (27 Ağustos) 1908, s. 4; "O Prigkipos Sabaheddin Episkefthi Ton Patriyarhin [Prens Sabahattin Patriği Ziyaret Etti]", *Skrip*, 9 Eylül (27 Ağustos) 1908, s. 5.

⁸¹ "İ Episkepsis Tu Prigkipos Sabaheddin Para Tu Patriyarhi [Prens Sabahattin'in Patriği Ziyareti]", *Skrip*, 12 Eylül (30 Ağustos) 1908, s. 5.

Prens Sabahattin'in bazı çevrelerce eleştirildiğini kaydetmeyi de ihmal etmemişlerdir.⁸² Gerçekten de İttihat Terakki basınında bu ziyaret, Prens Sabahattin'in Patrik'in elini öptüğü şeklinde yansıtılmıştır. Bunda Prens Sabahattin'in, Şehzade Burhanettin ve diğer saray temsilcilerinin ziyaretlerini iade etmemesinin de payı vardır.⁸³ Kaldı ki Yunan basın organları da defalarca davet edilmesine rağmen Prens Sabahattin'in Padişah'ı ziyaret etmeyi reddettiğini kaleme almışlar ve bunu Jön Türklerin Padişah'a karşı değişmez tutumunun kanıtı olarak sunmuşlardır.⁸⁴

Helenlerin ve Patrikhane'nin Ahrar Fırkası'na İlgisi

Prens Sabahattin'in İstanbul'a gelişinden 12 gün sonra, 14 Eylül 1908'de Fazlı Bey ile Mahir Sait, Celalettin Arif, Nurettin Ferruh ve Ahmet Samim Beyler tarafından liberal eğilimli Ahrar Fırkası kurulmuştur. Prens Sabahattin'den partinin başkanlığını üstlenmesi istenmişse de, kendisi bunu kabul etmemiştir. Kuran'ın ifadesiyle fırka programında 'yetki genişliği' prensiplerine yer verilmiş olması, Prens Sabahattin Bey'in siyasî fikirlerine taraftar olan birçok kişinin bu fırkaya katulmasını kolaylaştırmış ve bu durum fırkanın Prens Sabahattin Bey tarafından kurulduğu iddiasına yol açmıştır.⁸⁵

Ahrar Fırkası her ne kadar Prens Sabahattin tarafından kurulmamış ve Prens Sabahattin partinin liderliğini üstlenmemişse de, Yunan basını tarafından "Sabahattin'in Partisi" ya da "Prens'in Partisi" ismiyle anılmıştır. Partinin kurulduğu güne rastlayan 14 Eylül (1 Eylül) 1908 tarihli Embros Gazetesi'nde, İttihat Terakki gibi tamamen "ulusalci" bir oluşum ya da muhafazakâr partilere kıyasla Sabahattin'in partisinin "evlâ (daha iyi)" olduğunun altı çizilmiştir. Yazının devamında, "Prens Sabahattin'in adem-i merkezîyet prensibinden arda ne kalırsa kalsın, her zaman Hristiyan halkların sempatisini toplayacaktır" denilmiştir. Partinin Osmanlı Devleti'nin Türkler dışındaki diğer unsurlarına, özellikle de Rumlarla Ermenilere dayanacağı ve liberal bir parti olarak faaliyet göstereceği kaydedilmiştir. Ahrar Fırkası'nın bir takım Türk, Arap ve Arnavut milletvekillerini çekebileceğine, hatta zaman içinde çoğunluğu oluşturabileceğine temas edilmiş, Prens'in Patrik'i ziyaretinde programının ana hatlarını dillendirdiği iddia edilmiştir.⁸⁶ Aynı günlerde Yunan basınında İttihatçıların

⁸² *Aynı Gazete*

⁸³ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 165; Kuran, *İnkılap Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 325.

⁸⁴ "Sabaheddin Ke Sultanos [Sabahattin ve Sultan]", *Skrip*, 5 Eylül (23 Ağustos) 1908, s. 5; "Ehthriki Stasis Tu Sabaheddin Pros Ton Sultano [Sabahattin'in Sultan'a Karşı Düşmanca Tutumu]", *Skrip*, 8 Eylül (26 Ağustos) 1908, s. 4.

⁸⁵ Kuran, *İnkılap Taribimiz ve Jön Türkler*, s. 330; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 165.

⁸⁶ "Meta To Sintagma En Turkia [Anayasa'dan Sonra Türkiye'de]", *Embros*, 14 Eylül (1 Eylül) 1908, s. 1.

Prens Sabahattin ile işbirliğini gereksiz buldukları, hatta Meşrutiyet rejimi yerleşene kadar kendisini ülkeyle ilgili meselelerden uzak tutmak istedikleri kaydedilmiştir.⁸⁷ Embros Gazetesi'nin 19 Eylül (6 Eylül) 1908 tarihli nüshasında da Ahrar Fırkası konusu ele alınmış ve Sabahattin'in parti liderliğini üstlenmeyişi doğru bir karar olarak yorumlanmıştır. Ancak yazıdan, Helenlerin bir süre sonra Prens Sabahattin'in partinin liderliğini üstlenmesini beledikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca parti programının Rumlara Yunanca ve Ermenilere Ermenice anlatılacağına dikkat çekilmektedir.⁸⁸

1908 yılının Ekim ayının ilk günlerinde İstanbul'a Yunanistan'dan bazı ziyaretçiler gelmiş ve bu ziyaretçiler Patrikhane'yi ziyaret ettikleri gibi, içlerinden birkaçı Prens Sabahattin'i de ziyaret etmişlerdir. Prens'i ziyaret edenler arasında Papamihalopulos, Karolidis ve Vitalis isimleri sayılmakta, Prens'in ziyaretine gelenleri "Sizin elinizi sıkarak, tüm Yunanistan'ın elini sıkıyorum" diyerek kabul ettiği kaydedilmektedir.⁸⁹ Kaldı ki Prens Sabahattin, Papamihalopulos'u kalmakta olduğu otelde de ziyaret etmiş ve yarım saat görüş alış verişinde bulunmuşlardır.⁹⁰ Aynı günlerde Patrikhane Kilisesi'nde, Yunan İhtilâli'ni desteklediği gerekçesiyle idam edilen Patrik V. Grigorios'u⁹¹ "özgürlük şehidi olarak" anmak için bir tören düzenlenmiştir. Törende Patrik Yuvahim ile birlikte Kutsal Sinod da hazır bulunmuştur. Skrip Gazetesi 5 Ekim (22 Eylül) 1908 tarihli nüshasında bu töreni sütunlarına taşımış ve bunun İstanbul'da V. Grigorios için düzenlenmiş ilk tören olduğunun altını çizmiştir. Rum ahalinin de katıldığı törene Yunanistan'ın İstanbul Elçisi Griparis ile birlikte tüm elçilik personeli de iştirak etmiştir. Tören esnasında söz alan Yuvahim mutlakiyet rejiminin Rumlara V. Grigorios'a dair söz konusu görevi yerine getirme iznini vermediğini, ancak yeni rejimle birlikte bu anma töreninin gerçekleştirilebileceğini zikretmiştir.⁹²

Şunu da ifade etmeliyiz ki Yunan tarihçiliğinde Prens Sabahattin'in desteklenme sebebi olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer milletlerin haklarına karşı cephe aldığını her geçen gün biraz daha açık etmesi gösterilmektedir. Ahrar Fırkası kurulduğunda Yunanistan'daki Theotokis

⁸⁷ "O Prigkipos Sabaheddin Ke To Neoturkikon Komitaton [Prens Sabahattin ve İttihat Terakki Komitesi]", *Skrip*, 13 Eylül (31 Ağustos) 1908, s. 4.

⁸⁸ "Í Enosis Ton Dio Kommaton [İki Partinin Birleşmesi]", *Embras*, 19 Eylül (6 Eylül) 1908, s. 2.

⁸⁹ "Htesini İmera Ton Ekdromeon [Ziyaretçilerin Dünkü Günü]", *Embras*, 3 Ekim (30 Eylül) 1908, s. 4.

⁹⁰ "O Sabaheddin Para To Papamihalopulo [Sabahattin Papamihalopulos'un Huzurunda]", *Embras*, 4 Ekim (21 Eylül) 1908, s. 4.

⁹¹ Yıldırım & Sofuoğlu, *age.*, s. 37; Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", s. 106.

⁹² "Telesin Minimosinu İper Tu Patriyarhu Grigoriyu Tu E' İs Konstantinupolin [İstanbul'da Patrik V. Grigorios'a Anma Töreni]", *Skrip*, 5 Ekim (22 Eylül) 1908, s. 3.

Hükümeti ve ayrıca muhalefet partilerinin liderleri olan Rallis, Mavromihalis ve Stefanos Dragumis, Ahrar Fırkası'nı desteklemek görüşünde birleşmişlerdir.⁹³ Nitekim Embros Gazetesi'nin 7 Kasım (25 Ekim) 1908 tarihli nüshasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güttüğü siyasetin sorgulandığını görebilmekteyiz.⁹⁴ Diğer taraftan Suliotis de bir takım araçlar vasıtasıyla İstanbul Örgütü'nün Prens Sabahattin'e yardım ettiğini ve seçimlerde maddî ve manevî yardımda bulunduğunu kaydetmiştir.⁹⁵

Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bölücülükle ve Patrikhane ile işbirliği içinde olmakla suçlanabilmiştir. Örneğin Hüseyin Cahit, Ahrar Fırkası için "Türk düşmanlarının emellerine hizmet eder gibi görünen ve Türk düşmanı unsurlarla beraber hareket eden bu Türkler, bizim gözümüzde en fena bir vatan düşmanı, bir vatan haini mevkiinde kalyorlardı" diyebilmiştir.⁹⁶ Yunan basını, Prens Sabahattin'e karşı yürütülen kampanya ile ilgili bir takım haberleri sütunlarına taşımıştır. Yunan basınına göre Prens'e yönelik iddialar Türk fanatizmini tahrik ettiği, rejime karşı tehlike olduğu,⁹⁷ Ege Adalarının Yunanistan'a verilmesini ve Makedonya'nın otonomisini istediğidir.⁹⁸ Prens'e karşı bu kampanyanın sebebi, Prens Sabahattin'in Meclis-i Mebusân'da Rum milletvekilleri ile birlikte büyük bir grup oluşturabileceği endişesidir. Ayrıca Prens Sabahattin'in kamuoyuna açıklama yapmaya teşvik edildiği, bu şekilde Hıristiyanlar karşısındaki konumunun sarsılmak istendiği de ifade edilebilmiştir.⁹⁹

Yunan basınında, Meclis-i Mebusân seçimlerinde Ahrar Fırkası'ndan büyük umutlar beslendiğine dair yazılar da yer alabilmiştir. 23 Kasım (10 Kasım) 1908 tarihli Embros nüshasında yer alan bu yazılardan birinde, "Seçimler, Türkiye'de iktidarda olan unsurun Türk olduğunu ortaya çıkaracak baskı programlarıyla devam etmektedir... İyi olan, Ahrar Fırkası'nın seçimlerden güçlenerek çıkacağıdır... [Var olan duruma] tepkili milletvekillerinin sayısı 100-240 arası olacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti [meclisin] muhafazakâr milliyetçi kanadını teşkil edecek, bu milletvekillerinin sayısı ise 60-70 civarında kalacaktır. Ahrar

⁹³ Veremis, agm., s. 44-45.

⁹⁴ "To Patriyarihikon Takriryon [Patrikhane'nin Takriri]", *Embros*, 7 Kasım (25 Ekim) 1908, s. 3.

⁹⁵ Suliotis-Nikolayidis, *age.*, s. 94.

⁹⁶ H. Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, No: 144, s. 29.

⁹⁷ "İpurgıko Takriryon Dia Tin Anamiksın Tu Patriyarhu İs Tas Eklogas [Patriğin Seçimlere Katılması İle İlgili Bakanlık Takriri]", *Embros*, 12 Kasım (30 Ekim) 1908, s. 4.

⁹⁸ "İ Palyoturki Kata Tu Sabaheddin [Muhafazakar Türkler Sabahattin'e Karşı]", *Scrip*, 10 Kasım (28 Ekim) 1908, s. 4.

⁹⁹ "İ Polemiki Kata Tu Sabaheddin [Sabahattin'e Karşı Yürütülen Polemik]", *Embros*, 10 Kasım (28 Ekim) 1908, s. 4.

Fırkası'nda Türk milletvekillerinin sayısı 80'in üzerinde olacak, diğerlerini Rum, Arap, Arnavut, Ermeni, Sırp ve Bulgarlar teşkil edeceklerdir..." denilmiştir.¹⁰⁰ Yunan basınının bu beklentilerine rağmen Ahrar Fırkası seçimlerde başarı kaydedememiş, fırkanın çıkarabildiği tek mebus, Ankara'dan adaylığını koymuş olan Mahir Sait Bey olmuştur.¹⁰¹ Yunan basını seçimlerde alınan neticenin Rumları yıldınlığa sevk ettiğini de sütunlarına taşımıştır.¹⁰² Ancak Meclis-i Mebusân'ın açılmasını takiben İttihat Terakki'ye mensup gayrimüslim milletvekillerinden 65'i Ahrar Fırkası'na geçmiştir.¹⁰³

1908 yılı Aralık ortalarından, 1909 yılı Nisan ayına kadar Yunan basınında Prens Sabahattin ile ilgili herhangi bir habere rastlamış değiliz. 28 Nisan (15 Nisan) 1909 tarihli Embros Gazetesi sütunlarında 31 Mart Vakası sonrasında Prens Sabahattin'in¹⁰⁴ gözaltına alındığına dair bir haber yer almış ve "Rumlarla sürekli işbirliği halinde olan ve Osmanlı Devleti'nde anayasanın ruhunu en iyi temsil etmekte olan Ahrar Fırkası liderinin" ittihatçıların şahsına yönelik tavırları sebebiyle gözaltına alındığı kaydedilmiştir. Osmanlı toplumunu teşkil eden tüm unsurlara eşit mesafede duran programının kısa zamanda büyük ses getirmesinden dolayı Prens Sabahattin'in düşman kazandığına dikkat çekilmiştir.¹⁰⁵ Embros Gazetesi 3 Mayıs (20 Nisan) 1909 tarihli nüshasının birinci sayfasında resmini yayınlayarak okurlarına Prens Sabahattin'in serbest bırakıldığını duyurmuştur.¹⁰⁶ Bilineceği gibi bu gelişme sonrasında Prens Sabahattin yeniden Avrupa'ya çekilmiştir.¹⁰⁷

Sonuç

Osmanlı toplumunu meydana getiren unsurlar II. Meşrutiyet'in ilânını coşkuyla karşılarken, Ortodoks Rum Patriği III. Yuvahim yeni rejime temkinli yaklaşmıştır. Patrik'in bu tavrının sebebi, Rumların ayrıcalıklarına halel gelmesinden korkmasıdır. Ancak Rum cemaat içinde Meşrutiyet yanlısı olanlar ve yeni rejimde Rumların parlamentoda güçlü bir şekilde temsil edilmesini isteyenler, Patriğin temkinli tavrını tepkiyle karşılamışlardır. Yunan basını Rum

¹⁰⁰ "E Vuleftikes Ekloges [Milletvekili Seçimleri]", *Embros*, 23 Kasım (10 Kasım) 1908, s. 3-4.

¹⁰¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 5. bs., Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 47.

¹⁰² "E Ekloge Konstantinupoleos [İstanbul Seçimleri]", *Embros*, 13 Aralık (30 Kasım) 1908, s. 4.

¹⁰³ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 375-446; Suat Zeyrek, "II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, Cilt 6, Sayı 2, s. 29.

¹⁰⁴ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 345.

¹⁰⁵ "İ Silipsis Tu Sabaheddin [Sabahattin'in Gözaltına Alınması]", *Embros*, 28 Nisan (15 Nisan) 1909, s. 4.

¹⁰⁶ "Ta En Turkia [Türkiye'de Olanlar]", *Embros*, 3 Mayıs (20 Nisan) 1909, s. 1.

¹⁰⁷ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 345.

cemaatinde Meşrutiyetin ilânını takip eden günlerde yaşanan gelişmeleri yakından izlemiş ve Rumların birlik içinde davranmalarını gerektiğinin altını çizmiştir. Kaldı ki İttihatçılar da Rum cemaatinin siyasi programını öğrenmek ve Patrikhane'ye ayrıcalıklarına dokunulmayacağına güvencesini vermek istediklerinde “adem-i merkeziyet” taraftarı Prens Sabahattin'in süt kardeşi ve yakın mesai arkadaşı Fazlı Bey'in aracılığını talep etmişlerdir.

Prens Sabahattin “Osmanlı toplumunun gayrimüslim unsurlarını göz önünde tutmak ve kendi istekleriyle memleket çıkarlarına bağlamak” düsturuyla hareket ettiğinden dolayı, diğeri Jön Türklere kıyasla Helen toplumu tarafından daha fazla kabul görmüştür. Kaldı ki Yunan basını gerek Prens Sabahattin'e, gerekse Fazlı Bey'e yakın ilgi göstermiştir. Fazlı Bey “Rum Kilisesi'nin ayrıcalıklarına dokunulmayacağına güvencesini veren kişi olarak” tanıtılırken, Prens Sabahattin'in “dost komşu ulusun Rönesans'ının emekçisi” olduğu söylenmiştir. Ayrıca Prens Sabahattin'in babası Damat Mahmut Paşa Yunan kamuoyuna, “içten bir Helen dostu” olarak lanse edilmiştir.

Meşrutiyet'in ilânı sonrası Prens Sabahattin Marsilya'dan İstanbul'a hareket etmiş ve İstanbul'dan önce Atina'da bir durak gerçekleştirmiştir. Prens'in Atina ziyareti Yunan basın organlarının birinci sayfasında yer bulabilmiş ve ilgili haber Prens'in fotoğrafı eşliğinde sunulmuştur. Yunan basını Prens Sabahattin'in İstanbul'daki karşılama törenine de geniş yer vermiş ve O'nun bu törenle “ilâhlaştırıldığını” kaydetmiştir.

Yunan basınından hareketle Prens Sabahattin'in Helenlerin kendisine göstermiş oldukları ilgiye yanıt verdiği, en azından Helenlerin bir takım temsilcileriyle görüşmeler gerçekleştirdiği söylenebilir. Bu dönemde Yunan basın organları, Rumların mutlaka öğrenmeleri gerektiğini söyleyerek Prens'in siyasi programını yayınlamışlardır. Prens Sabahattin tarafından kurulmamasına rağmen liberal eğilimli Ahrar Fırkası “Sabahattin'in Partisi” ya da “Prens'in Partisi” olarak anılmış ve günün birinde Prens Sabahattin'in bu partinin liderliğini üstleneceğine inanılmıştır. Ahrar Fırkası, İttihat Terakki gibi “ulusalci” bir oluşumun yanında “evlâ” olarak gösterilmiştir. Yunan basınında yer alan haberler, Ahrar Fırkası'ndan beklentilerin yüksek olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Ancak Meclis-i Mebusân seçim sonuçları Helenleri hüsrana sürüklemiştir.

İttihat Terakki çevreleri Ahrar Fırkası'na ve Prens Sabahattin'e bölücülük ve Patrikhane ile işbirliği içinde olma suçlamaları yöneltmişlerdir. Yunan basını Patrikhane'nin, Rum cemaatinin, Yunan basını, kamuoyu ve hükümetinin Prens Sabahattin'i epey desteklediklerini ve İttihatçılar karşısında başarılı olmasını arzuladıklarını ortaya koymaktadır. Kanımızca bunun sebebi sadece Prens'in savunduğu prensipler olmayıp, Prens'i ve yandaşlarını İttihatçılara kıyasla daha uzlaşılabilir görmeleridir. Muhtemelen Yunanistan da aynı sebeplerle İttihatçıların iktidarda olduğu bir Osmanlı'dan ise, Prens Sabahattin ve ekibinin

iktidarda olduğu bir Osmanlı'yı tercih ederdi. Gerçi bu tercih açık olarak dillendirilmemiş, daha çok icraatlarda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bir takım çevrelerin Prens'e yönelik eleştirileri çok yersiz ya da haksız değildir. Unutmamak gerekir ki Rumlar, Osmanlı milletleri içinde en milliyetçi olanlardan biriydiler ve II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı içindeki faaliyetlerinde de ciddi bir artış söz konusu olmuştur. Diğer taraftan Yunanistan'da Megali İdea düşlerinin dorukta olduğu bir dönemdir. Yunan basınının Prens Sabahattin'e olan ilgisi Temmuz-Aralık 1908 döneminde yoğunur. Sonraki süreçte Meclis-i Mebusân şekillenmiş olduğundan olsa gerek, bu ilgi azalmıştır. 31 Mart Vakası sonrası ise Prens Sabahattin Osmanlı topraklarını yeniden terk etmiştir.

Kaynaklar

- AHMAD Feroz (1999) *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 5. bs., Kaynak Yayınları, İstanbul.
- AKŞİN Sina (1972) 31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 3, s. 541-560.
- AKŞİN Sina (2014) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. bs., İmge Kitabevi, Ankara.
- AKŞİN Sina (2002) Siyasal Tarih (1789-1908), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, 7. bs., Cem Yayınevi, İstanbul, s. 77-187.
- ANAGNOSTOPULU Anastasia (1999) Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Ed. Pinelopi Stathis, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 1-35.
- BAYRAKTAR Bayram (1996-1997) Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6-7, s. 51-61.
- BURA Katerina (1983) İ Vuleftikes Ekloges Stin Othomaniki Aftokratoria – İ Ellines Vuleftes, *Delio Kentru Mikrasiatikon Spudon*, Tomos 4, s. 69-85.
- DEMİR Şerif (2012) Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve Cenazesi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, s. 177-188.
- EMBROS
- ERCAN Yavuz (1986) Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s. 195-209.
- ERDEM Nilüfer (2010) *Yunan Tarihçiliğinin Gözıyla Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul.
- ERGENEKAN Melis (2011) Ahmet Rıza ve Meşveret Gazetesi, *Yeditepe Üniversitesi Global Media Journal*, Cilt 1, Sayı 2, s. 106-120.
- GENCER Ali İhsan & ÖZEL Sabahattin (2004) *Türk İnkılap Tarihi*, 9. bs., Der Yayınları, İstanbul.
- GONATAS Stilianos Ep. (1958) *Apommimonevmata*, Athina.
- KANSU Aykut (2002) *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARAL Enver Ziya (1983) *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, 2. bs., Ankara.

- KİΤROMİLİDİS Pashalis M. (1997) Noeres Kinotites Ke Aparhes Tu Ethniku Zitimatatos Sta Valkanya, *Ethniki Taftotita Ke Ethnikismos Sti Neoteri Ellada*, Ekdosis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis, Athina, s. 53-131.
- KURAN Ahmet Bedevî (2000) *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, 2. bs., Kaynak Yayınları, İstanbul.
- KURAN Ahmet Bedevî (2012) *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- MACAR Elçin (2003) *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN Şerif (2014) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 19. bs., İletişim Yayınları, İstanbul.
- SKRİP
- SULİOTİS NİKOLAYİDİS Athanasios (1984) *Organosis Konstantinupoleos*, Ekdosis Dodoni, Athina.
- SVORONOS Nikos G. (2005) *To Elliniko Ethnos*, 6i Ekdosi, Ekdosis Polis, Athina.
- ŞAHİN M. Süreyya (1996) *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötügen Yayınları, İstanbul.
- TANÖR Bülent (2001) *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1998) *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜÇÖK Coşkun (1986) Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s. 189-194.
- ÜLKEN Hilmi Ziya (1999) *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- VAKALOPULOS Konstantinos Ap. (2002) *To Neoturkiko Kinima Ke O Ellinismos 1908-1912*, Ekdosis İrodotos, Thessaloniki.
- VEREMİS Thanos (1997) Apo To Ethniko Kratos Sto Ethnos Dihos Kratos – To Pirama Tis Organosis Konstantinupoleos, *Ethniki Taftotita Ke Ethnikismos Sti Neoteri Ellada*, Ekdosis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis, Athina, s. 27-52.
- YALÇIN H. Cahit 10 Yılın Hikayesi, *Yedigün*, No 144, s. 29.
- YILDIRIM Seyfi & SOFUOĞLU Adnan (2010) *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAV Yayınları, Ankara.
- ZEYREK Suat (2013) II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Gelişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, s. 25-58.